

Original Article

The Life and Times of Zulfaqr Sharwani

Ahmad Behnami¹

1. Introduction

Genghis Khan of the Mongols began the conquest of Iran and other western territories of the Mongol settlements in 1219 CE (616 AH). However, the complete conquest of Iran was not achieved during Genghis Khan's lifetime. It was his grandson, Hulagu Khan, who in 1253 CE (651 AH) completed the territorial acquisitions of his grandfather. The Ilkhanid period, corresponding to the 13th and early 14th centuries CE (6th and early 7th centuries AH) in Iran, contrary to common misconception, was not entirely a period of devastation. Despite considerable turmoil and hardship, the Mongol invasions destroyed only a few major cities in Transoxiana (Farārood) and Khorasan. Many ancient Iranian cities such as Shiraz, Isfahan, Yazd, Kerman, Shushtar, Herat, and others were spared from total destruction.

The Mongols devastated cities like Bukhara, Samarkand, and Gurganj in Transoxiana, as well as Marv Shah-Jahan and Nishapur in Khorasan. However, the local dynasties and rulers of Iran who accepted Mongol suzerainty (Ilkhanid overlordship) managed to protect their domains from destruction. Iranian and non-Iranian dynasties that embraced Iranian culture and, in some cases, had governed since the 13th century continued to rule during and after the Ilkhanid period into the Timurid era. They administered their territories and fostered Persian art and literature.

During this era, some of Iran's most prominent poets emerged, including Saadi, Majd Hamgar, Fakhr al-Din Iraqi, and dozens of other distinguished poets and writers. Among the poets of this period was Sayyed Qawam al-Din Sharwani, known by his pen name Zulfaqr (died after 1296 CE / 695 AH). Due to the

1. Assistant Professor, Lexicography Department, Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran; email: ahmad.behnami@apll.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-0903-6566>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240335.1400>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

absence of a comprehensive published collection of his works, little research has been conducted on his poetry and biography. He or his family originated from Sharwan, and according to his own claims, his lineage traced back to the kings of that region. Names such as “Qawam al-Din Husayn ibn Sadr al-Din Ali” mentioned in biographical anthologies are not authentic; the poet should be referred to simply as Sayyed Qawam al-Din, or most likely Sayyed Qawam al-Din Ali.

2. Literary review

In 1934, a facsimile edition of the *Divān* of Zulfaqār Sharwani was published in London through the efforts of Edward Edwards. The most authoritative study about him appears in *A History of Iranian Literature* by Zabihallah Safa (Safa, 1990: 518-521). Among the published works on Zulfaqar Sharwani are the entry “Zulfaqar Sharwani” in *Encyclopedia of the World of Islam* (Moravveji, 2019), “Majd Hamgar’s Name in the Divan of Zulfaqar Sharwani” (Safari Aqqale, 2008), and “Zulfaqār Sharwāni” in *The Great Islamic Encyclopedia* (Dadbeh, 2019). In addition, Sajjadi (1957), Rasfar and Esma’ili Tazekandi (2011), Idgah Torqabe’i (2018), Mirafzali (2024), Behnami and Bayani (2024) have all addressed aspects of his life and work. In 1984 Jafar Moqaddas produced a critical edition of the *Divan* of Zulfaqar Sharwani as his doctoral dissertation. Due to numerous inaccuracies concerning his dissertation the work is of limited scholarly reliability.

3. Methodology

The present study clarifies ambiguous aspects of his life through an examination of Zulfaqar Sharwani’s *Divan* and by consulting various sources. It especially investigates his patrons. The methodology employed is library research combined with textual analysis.

4. Discussion

In the *Divan* of Zulfaqar Sharwani, numerous details about his life can be found. In one of his important *fakhriya* (self-praise) qasidas, he states his lineage as follows: maternally, he is descended from the "grandchildren of the kings of Islam" (it is unclear which kings he refers to), and paternally, he traces his pure lineage to Imam Hasan and Imam Husayn (peace be upon them). He then enumerates his various skills, which include poetry in Persian and Arabic, prose and poetry composition in "six languages" (likely five of these being Persian, Arabic, Turkish, Azerbaijani, and Khuzistani), prose writing, wisdom, astronomy, calligraphy, geomancy (raml), medicine, preaching, music, alchemy, history, dream interpretation, logic, lexicography, grammar, morphology, playing musical instruments, swimming, chess, warfare, horsemanship, mysticism, and more.

In his poetry, he frequently references earlier poets such as Ferdowsi, Unsuri, Azraqi, Anvari, and Khaghani, but aside from a few instances, he seldom mentions his birthplace and origin, Sharwan. Numerous verses in his *Divan* reveal a strong respect for Imam Ali (peace be upon him) and intense enmity toward the enemies of the Imam. The presence of such verses increases the likelihood that he was a Shia.

In Zulfaqar Sharwani’s *Divan*, there is no evidence of eulogizing the Khwarazmshahs. Instead, he mainly praises the Ilkhans, Iranian officials of their government, Iranian dynasties within Iran, and local tribal rulers such as the Greater and Lesser Atabegs of Lur in Khuzestan and Lorestan, the Qara Khitai of Kerman, as well as families like Al-e Sa’id and Al-e Golestaneh in Isfahan. Biographical compilers have considered

Zulfaqar Sharwani a panegyrist of Atabak Yusuf Shah of Lur, though his *Divan* contains little direct praise for this ruler.

Due to the frequent use of honorific titles such as Sadr al-Din, 'Izz al-Din, Rukn al-Din, Jamal al-Din, Safi al-Din, and others during past centuries, it is not possible to conclusively identify his patrons from his qasidas. However, after several years of research, the author of this article has come to some reasonably certain conclusions regarding Zulfaqar's patrons. These include Sultan Ahmad Tegudar, Ghikhatu Khan, Ata Malik Juwayni, Jamal al-Din Ali ibn Muhammad ibn Mansur Dastjerdani, Imad al-Din Iranshah ibn Muhammad ibn Mansur Dastjerdani, Fakhr al-Din Muhammad al-Mastri—who composed his famous qasida titled *Mafatih al-Kalam wa Mada'ih al-Kiram* in praise of him—Sharaf al-Din Tahamtan Lur, Sadr al-Din Yusuf Hamgar, Qawam al-Din Ismail Hamgar, Rukn al-Din Mas'ud Sa'id, Jalal al-Din Muhammad Golestaneh, Sultan Muzaffar al-Din Qara Khitai, Sultan Jalal al-Din Siyurgatmish Qara Khitai, Padishah Khatun Qara Khitai, 'Ismat al-Din Turkan Khatun from the Atabegs of Yazd, 'Ismat al-Din Turkan Khatun from the Qara Khitai of Kerman, Shahab al-Din Qawam al-Mulk, Sadr al-Din Abhari, Bubaqar Shah, Salah al-Din Hasan Bulghari—a prominent Sufi of the 7th century AH, Taj al-Din Imad al-Mulk Miran, Fakhr al-Mulk Nizam al-Din Mahmoud, and Atabak Yusuf Shah of the Atabegs of Yazd.

5. Conclusion

Zulfaqar Sharwani most likely spent the longest period of his life in Kerman and Shushtar, and he composed numerous panegyrics especially for the ministers and officials of the Qara Khitai court in Kerman. Based on the information presented in this article, it can be concluded that Zulfaqar Sharwani resided in Yazd around 1263 CE (662 AH), and possibly even earlier. Towards the end of that century, approximately 1270 CE (668 AH) and shortly thereafter, he lived in Isfahan, and spent some time in Kerman. From around 1272 CE (671 AH) to 1282 CE (681 AH), he was in Shushtar; from 1282 CE to approximately 1312 CE (694 AH), he resided in Kerman; and in 1313 CE (695 AH), he returned to western or southwestern Iran.

6. Acknowledgments

The author expresses his utmost gratitude to Professor Ali Ashraf Sadeghi and other honorable members and officials at the Academy of Persian language and Literature for providing access to most of the resources used in this article, without which this research could not have been possible.

Keywords: Zulfaqar Sharwani, Persian poetry in the 7th century (AH), history of literature, ode (qasida), panegyric

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۹، شماره ۱، (پیاپی ۹۰ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۵

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۱۱-۱۳۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

زندگی و زمانه ذوالفقار شروانی

احمد بهنامی^۱

چکیده

در دوره ایلخانان، یعنی سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری بسیاری از شهرهای کهن ایران با وجود برخی از آسیب‌ها و کشتارها، از ویرانی کامل در امان ماندند و سلسله‌های پادشاهی ایرانی‌نژاد و غیرایرانی‌نژاد دارای فرهنگ ایرانی که بعضاً از سده ششم حکومت داشتند، در تمام دوران ایلخانان و بعد از آن برپا بودند و به اداره سرزمین‌ها و نیز پروردن هنر و ادب مشغول بودند. در این دوره برخی از برجسته‌ترین شاعران بزرگ ایران نظیر سعدی، مجد همگر، فخرالدین عراقی و ده‌ها تن دیگر پرورش یافتند. از جمله شاعران این دوران سیدقوام‌الدین شروانی متخلص به ذوالفقار (درگذشته پس از ۶۹۱ ه.ق.) است که به دلیل منتشر نشدن دیوان او، تحقیقات چندانی درباره شعر و زندگی او صورت نپذیرفته است. خود وی یا خاندان او از شروان برخاسته بودند و به ادعای خودش نسب او به پادشاهان آن ناحیه می‌رسیده است. احتمالاً نام اصلی او سیدقوام‌الدین علی است. در مقاله حاضر با بررسی دیوان ذوالفقار شروانی و با استفاده از منابع مختلف، نکات مبهم زندگینامه او روشن شده است و به‌ویژه درباره ممدوحین وی پژوهش شده است. وی چند خاندان شهیر اصفهان، کرمان، یزد، شیراز و لرستان را مدح کرده است و به اقامت و سکونت در برخی از شهرها اشاره کرده است، همچنین از خلال این تحقیق تا حدی روابط او با برخی از شاعران هم‌دوره‌اش روشن شده است. روش این تحقیق کتابخانه‌ای است و در آن از تحلیل متن نیز بهره گرفته شده است.

۱. استادیار گروه فرهنگ‌نویسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران. ahmad.behnami@apll.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-0903-6566>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240335.1400>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

کلیدواژه‌ها: ذوالفقار شروانی، شعر فارسی در سده هفتم، تاریخ ادبیات، قصیده، شعر مدحی

۱. مقدمه

چنگیزخان مغول در سال ۶۱۶ه.ق. تصرف ایران و سایر سرزمین‌های غرب سکونت‌گاه‌های مغولان را آغاز کرد (اقبال، ۱۳۸۸: ۲۴) اما تصرف کامل ایران در دوره چنگیزخان میسر نشد و بعدها نوه او هولاکوخان در سال ۶۵۱ه.ق. به کامل کردن متصرفات نیای خود مشغول شد (همان: ۱۷۱). مغولان شهرهایی نظیر بخارا و سمرقند و جرجانیه را در فرارود (ماوراءالنهر) و مرو شاه‌جهان و نیشابور را در خراسان ویران ساختند اما سلسله‌ها و حکام محلی ایران که به ایل (تابعیت) مغولان رضایت دادند توانستند شهرهای قلمرو خود را از ویرانی نجات دهند. سلسله‌های آل کرت (۶۴۳-۷۸۳)، اتابکان فارس (۵۴۳-۶۶۳ه.ق.)، اتابکان یزد (۴۴۳-۷۱۸ه.ق.)، قراخانیان کرمان (۶۱۹-۷۰۳ه.ق.)، اتابکان لر بزرگ (۵۵۰-۸۲۷ه.ق.) و اتابکان لر کوچک (۵۸۰-۹۷۸ه.ق.)، شروانشاهان (۲۴۷-۹۴۵ه.ق.) و... از سلسله‌هایی بودند که پیش یا در طول حکومت ایلخانان و بعضاً پس از آنان در ایران صاحب قلمرو بودند (همان: ۳۶۶) و دربار آنان محل پرورش شاعران و هنرمندان ایران بود.

ذوالفقار شروانی (درگذشته پس از ۶۹۵ه.ق.) از شاعرانی است که با توجه به نسبت او می‌توان دانست خود یا خاندانش از شروان برخاسته بودند و در طول دوره زندگی‌اش در شهرهای بسیاری به زندگی و شاعری مشغول بود. درباره وی پژوهش‌های اندکی منتشر شده است و بیشتر پژوهشگران به تکرار مطالب اشتباه تذکرها پرداخته‌اند. در مقاله حاضر با توجه به نسخه خطی دیوان او و پژوهش درباره ممدوحین او، و با مراجعه به منابع دیگر، برخی از نکات مبهم زندگینامه او روشن شده است.

۲. بیان مسئله

زندگی ذوالفقار شروانی، به عنوان یکی از شاعران مطرح و ماهر زبان فارسی، با وجود در دسترس بودن نسخه کامل اشعار او، همچنان در ابهام است و پژوهشگران بیشتر به بیان و تکرار مطالب غیرقابل اعتماد تذکره‌نویسان پرداخته‌اند. روشن کردن ابعاد زندگی ذوالفقار شروانی تنها با بررسی دقیق و روشن کردن اشارات تاریخی دیوان او ممکن است.

۳. پیشینه پژوهش

در سال ۱۹۳۴م. نسخه دیوان ذوالفقار شروانی به صورت فاکسیمیل به کوشش ادوارد ادواردز در لندن به چاپ رسید. دقیق‌ترین تحقیق درباره او در تاریخ ادبیات ذبیح‌الله صفا آمده است (صفا، ۱۳۶۹: ۵۱۸-۵۲۱) که هرچند اندک ایرادهایی در آن هست، به دلیل موشکافی صفا، هنوز بسیار قابل اعتماد است و جای شگفتی است که پژوهشگران پس از صفا، با وجود در پیش رو داشتن تحقیقات او، باز هم مطالب اشتباه فراوانی درباره ذوالفقار شروانی آورده‌اند. از مقالات منتشرشده درباره ذوالفقار شروانی می‌توان به مدخل «ذوالفقار شروانی» در دانشنامه جهان اسلام (مروّجی، ۱۳۹۸)، «نام مجد همگر در دیوان ذوالفقار شروانی» (صفری آق قلعه، ۱۳۸۷)، «ذوالفقار شروانی» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (دادبه، ۱۳۹۸) اشاره کرد. در مقاله «مضمون‌سازی با برخی احجار کریمه در شعر شاعران سبک آذربایجانی» (رادفر و اسمعیلی تازه‌کندی، ۱۳۹۰) اشعار ذوالفقار شروانی از این منظر مورد پژوهش قرار گرفته است. در سال ۱۳۶۳ جعفر مقدّس به عنوان رساله دکتری، دیوان ذوالفقار شروانی را تصحیح کرده و بخش بزرگی از مقدمه خود را به صنایع شعری در دیوان ذوالفقار شروانی اختصاص داده است و در بخشی از مقدمه رساله‌اش (چهل‌ودو - پنجاه‌وهشت) که به صورت دستنویس موجود است به برخی از ممدوحان ذوالفقار پرداخته است به خصوص درباره ممدوحانش از خاندان قراخانیان کرمان سخنان مفیدی گفته است، اما به دلیل برخی اشتباهات درباره سایر ممدوحان که در مقاله به آن خواهیم پرداخت، قابل استفاده نیست. سیدعلی میرافضلی نیز در یادداشتی ذیل عنوان کلی

«کرمانیات» در یادداشت «ذوالفقار شروانی در کرمان» درباره برخی از وجوه زندگی و نیز ممدوحین ذوالفقار شروانی پژوهش کرده است (میرافضلی، ۱۴۰۳). جمله این مقالات حاوی برخی از نکات مفید است اما به دلایل فراوان از جمله بررسی نکردن دقیق دیوان و اعتماد به مطالب تذکره‌ها، حاوی اشتباهاتی است و قابل اعتماد نیست که در این مقاله به تناسب موضوع به آن خواهیم پرداخت. ضیاءالدین سجادی در کتاب کوی سرخاب تبریز صفحاتی درباره ذوالفقار شروانی آورده است که اغلب برگرفته از مطالب تذکره‌ها است و حاوی نکات انتقادی خوبی نیز هست از جمله اینکه معاصر بودن ذوالفقار شروانی با سلطان محمد خوارزمشاه و خاقانی شروانی را زیر سؤال برده است (سجادی، ۱۳۳۶: ۳۶۳-۳۷۲). بهنامی و بیانی در مقاله «پژوهشی در واژه‌های دیوان ذوالفقار شروانی» نیز به برخی از نکات زندگینامه‌ای ذوالفقار و لغات نادر دیوان او پرداخته‌اند (بهنامی و بیانی، ۱۴۰۳: ۵۶). عیدگاه طریقه‌ای نیز در برخی از آثارش از جمله مقاله «تلفظ چند واژه در شاهنامه» (۱۳۹۷) از بعضی از ابیات ذوالفقار شروانی به عنوان شاهد استفاده کرده است.

۴. منابع اشعار ذوالفقار شروانی

نسخ دیوان ذوالفقار شروانی بسیار کمیاب است و عمده منابع اشعار او این نسخه‌های خطی است:

۴-۱. نسخه موزه بریتانیا

نسخه کهن دیوان ذوالفقار شروانی به شماره 9777 or در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود و به سال ۱۹۳۴ م. به صورت عکسی به کوشش ادوارد ادواردز در لندن به چاپ رسیده است. کتابت این نسخه در روز پنجشنبه چهارم ذی‌قعدة سال ۵۷۴۵ ه.ق. بر دست علی بن موسی بن حسن بن علی ماستری پایان پذیرفته است بنابراین از روزگار حیات ذوالفقار شروانی کمتر از ۵۰ سال فاصله دارد.

۴-۲. نسخه کتابخانه ملک

به شماره ۵۲۸۳ در کتابخانه ملک نگهداری می‌شود. نسخه کتابخانه ملک نیز نسخه‌ای است کامل، کتابت آن در روز جمعه ۱۵ ربیع‌الاول ۱۲۲۶ پایان پذیرفته است. ظاهراً کاتب، این نسخه را از روی نسخه موزه بریتانیا کتابت کرده است و کوشش بسیار کرده است به آن وفادار باشد، و حتی شماره صفحات نیز در این دو نسخه کاملاً یکی است یعنی کاتب نسخه کتابخانه ملک، هر صفحه از نسخه موزه ۵۷۴۵ ه.ق. را در یک صفحه به پایان برده است و این شیوه را تا اواخر نسخه رها نکرده است. خط آن نستعلیق تحریری است. برخی از افتادگی‌های نسخه بریتانیا را به واسطه آشنایی‌ای که با وزن شعر داشته است، افزوده است. اما نسبت به نسخه موزه بریتانیا اغلاط بیشتری دارد.

۴-۳. نسخه به خط تقی‌الدین کاشی

بخشی است از نسخه خلاصة‌الاشعار و زبدة الافکار میر تقی‌الدین کاشی، که به صورت جزوه‌ای از آن جدا شده است و اینک به شماره ۱۶۷۷۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود، و در واقع بخشی است از نسخه خلاصة‌الاشعار و زبدة‌الافکار که پیشتر به آقای فخرالدین نصیری امینی تعلق داشته است و به خط مؤلف، میر تقی‌الدین کاشی است و کتابت آن در ۹۹۹ ه.ق. پایان پذیرفته است. برخی از اشعار این نسخه، در دو نسخه دیوان ذوالفقار شروانی که در بالا به آن پرداختیم نیست، این قصاید با توجه به سبک و طرز به احتمال قوی بلکه به یقین از سید ذوالفقار است، از جمله قصیده مشهور «مفاتح الکلام فی مدایح الکرام» که از اولین نمونه‌های قصاید مصنوع است و عمده شهرت ذوالفقار شروانی به خاطر سرودن این قصیده است، در دو نسخه پیشین نیست و در این نسخه به خط تقی‌الدین کاشی موجود است.

۴-۴. نسخه دیگری از خلاصه الاشعار

نسخه‌ای از خلاصه‌الاشعار و زبدة الافکار تقی‌الدین کاشی است که به شماره ۷۷۹۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. برگ‌هایی از بخش مربوط به ذوالفقار شروانی در این نسخه در گذر زمان افتاده است. به خط نستعلیق خوانا نوشته شده و عناوین آن به شنگرف است. در هر صفحه ۳۱ سطر دارد و شرح احوال سیدقوام‌الدین ذوالفقار از برگ ۴۴۴ پ آغاز می‌شود. اشعار در چهار ستون و به صورت افقی کتابت شده است و لذا هر صفحه در حدود ۶۴ بیت دارد. نسخه‌ای است با اغلاط فراوان و نیز در این نسخه ابیات بسیاری از قصاید حذف شده و ترتیب ابیات عوض شده است.

۴-۵. رساله دکتری جعفر مقدّس

تصحیح جعفر مقدّس از دیوان ذوالفقار شروانی که تا کنون منتشر نشده است به دلیل اشکالات فراوان قابل استفاده نیست. اشکالات زیر به صورت اتفاقی از رساله فوق‌الذکر استخراج شده است و به جز ایرادهای تایپی است که در این رساله از حدّ شمار بیرون است، از جمله «بتارک الله» به جای «تبارک الله»، «ملت» به جای «ملکت»، «نبات» به جای «بنات»، «بثا» به جای «بقا»، «موتوف» به جای «موقوف»: «لب تو حصل حلاوت پرده از شیرین» (مقدس، ۱۳۶۳: ۱) (صحیح: لب تو خصل حلاوت بیرده از شیرین)؛ «بلی که حاتم زنده نام شد به عطا» (همان) (صحیح: بلی که حاتم طی زنده نام شد به عطا)؛ «از همای دهر و طاووس فلک هر روز بار / با غراب تیره گردد چیره بر روشن عقاب» (همان: ۳۵) (صحیح: از همای دهر و طاووس فلک هر روز باز / تا غراب تیره گردد چیره بر روشن عقاب)؛ «به بیشی غم او دل زیسته پهلو کرد» (همان: ۱۴۴) (صحیح: به بیشی غم او دل ز سینه پهلو کرد)؛ خطش به شعبده آن دو چرخ جادو کرد (همان) (صحیح: خطش به شعبده آن دو جزع جادو کرد)؛ «ستوه مکتب او بر ستاره نیرو کرد» (همان) (صحیح: ستوه مکتب او بر ستاره نیرو کرد).

۵. زندگی ذوالفقار شروانی

۵-۱. در تذکرها

از تذکرها قدیم فارسی هیچ مطلب قابل اعتمادی درباره او به دست نمی‌آید. از او در بعضی از منابع با عنوان سیدقوام‌الدین حسین بن صدرالدین علی شروانی یاد کرده‌اند (برای نمونه نک: آذر بیگدلی، ۱۳۳۶: ۱۹۵؛ که محلّ دفن وی را نیز در مقبرة الشعراى سرخاب تبریز نوشته است؛ نیز صفا، ۱۳۶۹: ۵۱۸) که هیچ معلوم نیست درست باشد و چون هیچ منبع کهنی این نام را تأیید نمی‌کند، ظاهراً باید به همان «سیدقوام‌الدین ذوالفقار شروانی» که در ترقیمه نسخه کهن اشعار او (مورخ ۷۴۵ ه.ق.) آمده است اکتفا کرد. از این ترقیمه، که قدیمی‌ترین منبع درباره وی است، چنین برمی‌آید که به «لسان القدس» مشهور بوده است. همچنین در مونس الاحرار بدر جاجرمی که در ۷۴۱ ه.ق. تألیف و کتابت شده است نام او همین «استاد سیدذوالفقار الشروانی» (جاجرمی، ۱۳۳۷: ۹۸) آمده است. اگرچه در دیوان ذوالفقار قطعه‌ای از شاعری دیگر به نام قطب در مدح او آمده است (نک: مقدس، ۱۳۶۳: دو؛ که قطعه را از خود ذوالفقار شروانی پنداشته است در حالی که پس از این قطعه در دیوان، پاسخ ذوالفقار به شاعر به همین وزن و قافیه آمده است) که او را «قوام دین علی وقت» نامیده است، لذا می‌توان حدس زد نام کامل او «قوام‌الدین علی» بوده است:

هرکه کلام قوام دین علی وقت سید سادات ذوالفقار نخواند...

(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۴۳۸)

در دیوان خود، ذوالفقار، قوام و قوامی تخلص کرده است.

دولتشاه سمرقندی نوشته است که ظهور ذوالفقار شروانی در دوره سلطان محمد بن تکش خوارزمشاه بوده و او به دربار سلطان محمد خوارزمشاه در عراق عجم پیوست (دولتشاه سمرقندی، ۱۹۰۰: ۱۳۱-۱۳۲) ولی این مطلب صحیح نیست چرا که ذوالفقار شروانی به گواهی دیوانش قطعاً تا ۶۹۱ ه.ق. زنده بوده است و سلطان محمد خوارزمشاه در سال ۶۱۴ یا ۶۱۵ ه.ق. در عراق عجم بوده است (صفا، ۱۳۶۹: ۵۱۹) و میان این دو تاریخ ۷۶ سال فاصله است. همچنین در دیوان وی نشانه‌ای از مدّاحی وی برای خوارزمشاهیان دیده نمی‌شود بلکه وی بیشتر مدّاح ایلخانان و رجال ایرانی حکومت ایشان و حکومت‌های ایرانی‌نژاد داخل ایران و ملوک طوایف این سرزمین نظیر اتابکان لر بزرگ و لر کوچک در خوزستان و لرستان و قراختانیان کرمان و نیز خاندان‌هایی نظیر آل صاعد و آل گلستانه در اصفهان بوده است، چنانکه پس از این خواهیم گفت. تقی‌الدین کاشی نیز در خلاصه‌الاشعار به درستی بر گفته‌های مؤلف تاریخ الشعرا خرده می‌گیرد. کاشی می‌گوید: «دیوان اشعار قریب به دوازده‌هزار بیت در دارالسلام بغداد به نظر راقم این حروف اعنی تقی‌الدین محمد حسینی رسید... صاحب تاریخ الشعرا آورده که ظهور وی در زمان خوارزمشاهیان بوده و مشارالیه در ملک عراق به خدمت سلطان محمد خوارزمشاه رسید و در سلک ملازمان آن پادشاه منخرط گردید و همواره مدایح و تواریخ و وقایع سلطان منظم می‌ساخت... لیکن این سخن اصلی ندارد و از اشعارش این معنی مفهوم نمی‌شود و همانا صاحب تاریخ الشعرا سهو کرده یا آنکه از زمان ظهور هنگام تولّد خواسته زیرا که او مدح سلطان محمد خوارزمشاه نگفته و در دیوان وی قصیده مدح آن پادشاه نیست و او مدّاح اتابک یوسف‌شاه لر و خواجه محمد ماستری بوده و ایشان معاصر اباق‌خانند که از جمله سلاطین مغول است...» (تقی‌الدین کاشی، ۱۳۹۹ ه.ق: برگ ۱ ر).

مطالبی که در تذکره دولتشاه درباره سپرده شدن وظیفه سرودن تاریخ و مقامات سلطان محمد خوارزمشاه به ذوالفقار شروانی و پیشرفت ذوالفقار در دربار سلطان خوارزمشاه آمده است (دولتشاه سمرقندی، ۱۹۰۰: ۱۳۲) نیز ابتداً اصلی ندارد و به احتمال قریب به یقین ذوالفقار شروانی در سال‌های حکومت سلطان محمد خوارزمشاه در سنین کودکی بوده است، یا اصلاً قدم از عدم به وجود نگذاشته بوده است، چنانکه تقی‌الدین کاشی به درستی دریافته است و پیش از این گفتیم. در جای دیگر دولتشاه از شعرای بزرگ روزگار سلطان ارسلان بن طغرل، خاقانی و ظهیر فاریابی و اثیر اخسیکتی و مجیر بیلقانی و ذوالفقار شروانی را برمی‌شمرد (همان: ۸۳) که درست نیست چرا که سلطان ارسلان بن طغرل در حدود ۵۷۱ ه.ق. درگذشته است و این شاعران چند دهه پیش از ولادت ذوالفقار درگذشته بودند و ذوالفقار حتی در کودکی نیز دوره ایشان را درک نکرده است، و نیز اگرچه اصل او از شروان بوده است به احتمال فراوان به‌جز معدودی از سال‌های کودکی و نوجوانی را در آن سرزمین نبوده است و باقی عمر در سرزمین‌های دیگر ایران زندگی می‌کرده است و در دیوان خود از زادگاهش بسیار اندک یاد کرده است. درباره سال ولادت او به هیچ وجه نمی‌توان به یقین سخنی گفت و اینکه میرافضلی گفته است «به احتمال زیاد در همان سال‌هایی که خاقانی دیده از جهان فرو می‌بست، ذوالفقار پا به عرصه وجود گذاشت» (میرافضلی، ۱۴۰۳: ۳۹) نیز مستلزم تصوّر عمری بالای صد سال برای ذوالفقار شروانی است، زیرا خاقانی در آخر سده ششم درگذشته است و ذوالفقار شروانی تا سال‌های پایانی سده هفتم به شاعری مشغول بوده است.

۵-۲. در دیوان او

در یکی از قصاید فخریه خود نسبش را چنین بیان می‌کند که از سوی مادران «نبیره ملوک اسلام» (دانسته نیست کدام پادشاهان مقصود اوست) و از سوی پدران از نژاد پاک شبر و شبیر (ع) است که اشاره به سیادت او دارد و خود را از یک جهت از نژاد «دین‌طرازان و ملت‌سازان» و از طرف دیگر از نژاد «شهریاران و کشورگیران» می‌شمرد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۱۳۱). سپس هنرهای خود را برمی‌شمرد که شاعری به زبان‌های فارسی و عربی و نیز نظم و نثرنویسی به «شش زبان» - که شاید پنج زبان از این شش زبان فارسی و عربی و ترکی و آذری و خوزی باشد، چرا که در دیوان او تعدادی ابیات عربی هست و از قصیده معروف او با عنوان مفاتیح الکلام نیز یک بیت ترکی به دست می‌آید و آن بیت این است: بابو شاهینی ططمیش / شاهین

قهیردان یتیمیش (کاشی، ۹۹۹ ه.ق.: برگ ۱۴ ر) و وی از ناحیه شروان برخاسته و احتمالاً زبان مادری او آذری بوده است و نیز بیش از ده سال چنانکه پیشتر اشاره شد در خوزستان ساکن بوده است - حکمت، ستاره‌شناسی، کتابت، رمل، پزشکی، وعظ، موسیقی، کیمیا، تاریخ، تعبیر خواب، منطق، لغت‌شناسی، نحو، صرف، نوازندگی، شنا، شطرنج، جنگاوری، سوارکاری، عرفان و... است (همان). چنانکه از دیوان او برمی‌آید در بسیاری از قصایدش از این دانش‌ها بهره برده است و پیداست در سنین جوانی بسیار به آموختن مشغول بوده است.

«همچنین از دیوان او می‌توان به سال‌های طولانی اقامت او در اصفهان، کرمان، یزد و به‌ویژه شوشتر پی‌برد. شوشتر در سده هفتم در قلمروی اتابکان لر بزرگ بوده است، ذوالفقار شروانی در قطعه‌ای در حسب حال می‌گوید:

بود ده سال تا از اهل ششتر ندارد [کذا، صحیح: ندارم] مت ار باشد پیازی
در جایی دیگر خطاب به ممدوحش 'محیی‌الدین' می‌گوید:

بلی نیک دانم که رای تو داند که من چونم از غربت و فاقه مضطر
چو برگ اقامت ندارم ضروری دگر باره عازم شدم سوی ششتر

چنانکه پیداست در ابیات بالا گفته است طاقیت 'غربت' و 'فاقه' ندارد، لذا می‌خواهد به شوشتر بازگردد. پیداست 'شوشتر' برای وی غربت محسوب نمی‌شده است و 'وطن' محسوب می‌شده است. در جای دیگری از دیوان خود، با 'ششتری' که نام دیبایی مرغوب بوده است ایهام تناسب ساخته است و به صراحت خود را 'قوام ششتری' خوانده است:

بو قلمون نظم را داد طراز شکرین بهر نسج مدحت طبع قوام ششتری»
(بهنامی و بیانی، ۱۴۰۳: ۵۶-۵۷).

قوام شروانی با عالم تصوّف و عرفان نیز ناآشنا نبوده است و ابیاتی در این رابطه سروده است و به مدح برخی از مشایخ عرفان پرداخته است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۱۳۹ و ۲۴۳) و مدتی نیز در خانقاه به سر برده بوده است (همان: ۴۵۲). وی افراد زیادی را هجو کرده است و در این گونه از شعر نیز قدرت فراوان نشان داده است (همان: ۴۳۴، ۴۳۷، ۴۵۴).

همچنین از اشعار او پیداست در دوره‌ای از زندگی در کرمان به تنگ آمده بوده است و افرادی را واسطه ساخته است تا بتواند از کرمان پرود و به خویشان خود بپیوندد برای مثال در قصیده‌ای برای شیخ حسن بلغاری می‌گوید:

آن هوا دارد کز این زاغ‌آشیان بوم‌خیز باز پروازی کند زی آشیان اقربا
بی‌پروبال است و دارد چشم کز الطاف تو با فراغ بال بال و پر گشاید زین فضا

(همان: ۲۴۳؛ میرافضلی، ۱۴۰۳: ۴۰)

ذوالفقار از میان شاعران از رودکی، عنصری بلخی، ازرقی هروی، عمیق بخارایی، صابر ترمذی، اثیر اخسیکتی، ظهیر فاریابی، فرّخی سیستانی، فردوسی طوسی، فلکی شروانی، مجیر بیلقانی، انوری ابیوردی، قطران تبریزی، سنایی غزنوی، اشرف یا همان سیّدحسن غزنوی، معری، فردق، اعشی و بندار نام برده است و قصد او تصویرسازی با نام این شاعران به‌وسیله صنعت ایهام و نیز مفاخره بوده است اما به‌ویژه از فردوسی با نهایت احترام نام برده و روان

او را در فردوس دانسته است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۸۵). در چند جا به شاعر هم‌ولایتی اش خاقانی طعنه زده است:

به عون مدح تو ننگ آیدم ز خاقانی اگرچه فخر بدو کرد خطّه شروان
(همان: ۳۰۰)

و این از معدود جاهایی است که از «خطّه شروان» یاد کرده است. و نیز می‌گوید:

خداوندا رهی از فرّ مدح اشرف دارد به هر بیغوله‌ای از طبع صد بندار و خاقانی
(همان: ۱۴۴)

و از میان هم‌عصران خود به پوربهاء (جامی) اشاره کرده است:

خمول یابد نور و بهای پوربهاء چو گاه نثر نمایم نثار درّ نثر
(همان: ۱۳۲)

در دیوان ذوالفقار شعری بلند از شاعری به نام «حسام‌الدین» در مدح ذوالفقار شروانی (همان: ۲۶۳-۲۶۴) و نیز پاسخ احترام‌آمیز ذوالفقار شروانی به او آمده است (همان: ۲۶۴-۲۶۵). شاعر دیگری به نام «قطب» نیز قطعه‌ای در پنج بیت خطاب به ذوالفقار شروانی گفته است که پیشتر به آن اشاره شد. همچنین ذوالفقار از شاعری با عنوان «مجد معشوق» یاد کرده و او را «فرزند و مربّی» خود خوانده است (همان: ۱۶۳) و اگرچه در ظاهر از شعر این «مجد معشوق» تعریف نیز می‌کند، در باطن به سختی بر وی می‌تازد. اینکه ذوالفقار شروانی شخصی با رتبه‌ مجدالدین همگر را که وزیر و وزیرزاده بوده است مجد معشوق بخواند بسیار بعید است. اما قطعه‌ای در مدح شاعری به نام مجدالدین در دیوان ذوالفقار شروانی وجود دارد که در آن مجدالدین را «خواجه دیوان معانی» و «خسرو اهل کلام» (همان: ۴۱۳) خوانده و بسیار او را ستایش کرده است و شاید مخاطب این قطعه مجدالدین همگر باشد. همچنین دو قطعه دیگر خطاب به شاعری به نام «مجد دین» در دیوان ذوالفقار شروانی وجود دارد (همان: ۳۴۰-۳۴۱).

همچنین ذوالفقار شروانی در قطعه‌ای کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی را «شاهِ نظم» خوانده است (همان: ۳۹۰).

ذوالفقار بیشتر در قالب قصیده طبع‌آزمایی کرده است و در سرودن ترکیب‌بند و قطعه نیز هنرنمایی کرده است و تعداد غزل‌ها و رباعی‌های او اندک است. وی نیز به مانند شاعر هم‌ولایتی اش خاقانی، گوینده قصیده ترسائیه، باری در یکی از قصایدش ضمن شکایت از روزگار خود، به تهدید می‌پردازد که دین خود را تغییر خواهد داد و از تعابیری شاعرانه بهره می‌گیرد که یادآور ترسائیه خاقانی است (همان: ۲۴۸).

مذهب او را می‌توان به طور یقین شیعه دانست و اگرچه در دورانی از عمر به دلایلی مدح آل صاعد گفته است، از دیوان او نشانه‌های تشیع آشکار است بلکه گستردگی مذهب شیعه دوازده‌امامی در ایران در زمان او نیز هویدا است. از جمله ترکیب‌بندی مفصل در مدح امام هشتم علی موسی الرضا (ع) دارد که ظاهراً نخستین بار توسط اشرف‌زاده معرفی شده است (اشرف‌زاده، ۱۳۶۴: ۱۵۷). ذوالفقار شروانی در این قصیده می‌گوید:

از رضای حق جدا شد ناشناسی گر شناخت زبده طاهّا و یاسین جز علی موسی رضا...
گو بیا و جان ز نور مرقد او تازه دار در جهان فانی ار خواهد کسی دارالبقا
کز شرف در پیشگاه مشهد او مضمّر است هم مدینه هم نجف هم سامره هم کربلا

(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۳۹۶)

و در همین ترکیب‌بند درباره دشمنان اهل بیت می‌گوید:

شوربختی چند کاین دولت‌سرا را دشمنند
آدمیشان تا نخوانی زآن قبل کاهریمنند...
سر ز طوق امر و فرمان امامت تافتند
وینک اندر تاب طوق آتشین در گردند
آبشان آمد دریغ از غنچه گلزار دین
لاجرم در قعر دوزخ آتش اندر خرمنند...
در شگفتم تا که از عالم که را دارند دوست
کاهل بیت مصطفی و مرتضی را دشمنند

(همان: ۳۹۷)

و از آنجا که در همین قصیده، ولایت و امامت را در حق این خاندان می‌داند، می‌توان حکم به تشیع او داد، و هم در همین ترکیب‌بند از ثنای کسانی جز اهل بیت (ع) اظهار شرمساری می‌کند:

ذوالفقار آن کز ثنای مرتضی و آل او
در سخن دارد زبانی رشک تیغ آبدار
تیغ ذات او چو با آن خاندان هم‌گوهر است
فکر صبح‌آساش را از تیغ خورشید است عار
جز ثنای اهل بیت ار گفت می‌گوید کنون
زین تغابن شرمسارم شرمسارم شرمسار

(همان: ۳۹۸)

در قصیده‌ای در وصف صبح می‌گوید:

رخشان شود ز تیرگی شب جمالِ روز
چون فکرِ مرتضی ز ضمیرِ معاویه

(همان: ۱۶۶)

و غایت دوستی خود را با امام علی (ع) و نهایت دشمنی را با دشمنان ایشان نشان می‌دهد (مقدس، ۱۳۶۳: ۵) و در جایی دیگر می‌گوید:

شب احباب تو رخشنده‌تر از جان حسین
روزی اعدای تو تاریک‌تر از جان یزید

(همان: ۱۸۳)

همچنین ذوالفقار شروانی به حضرت مهدی (عج) و در غیبت و خفا بودن او معتقد است چنانکه خطاب به رکن‌الدین مسعود صاعد می‌گوید:

تو مهدی عهدی ولی باشد مخالف در خفی
تو عیسی وقتی ولی آمد معاند بی‌پدر

(همان: ۱۸۵)

در قصیده‌ای به مطلع

جلّ ذکره قایم قیوم حی بی‌فناست
کاؤل بی‌ابتدا و آخر بی‌انتهاست

که در خلاصه‌الاشعار میر تقی‌الدین کاشی نقل شده است (کاشی، ۹۹۹ه.ق.: برگ ۳-۳ پ)، پس از تحمید و مدح رسول (ص) به مدح امیرالمؤمنین (ع) می‌پردازد و همه یارده فرزند او را تا حضرت حجت (عج) مدح می‌گوید و از تک‌تک آنان نام می‌برد و بر دشمنان آنان لعنت می‌فرستد. این قصیده با توجه به سبک و طرز قطعاً از ذوالفقار شروانی است.

۶. ممدوحین ذوالفقار شروانی

به دلیل فراوانی القابی نظیر صدرالدین و عزالدین و شمس الدین و... در سده‌های گذشته، نمی‌توان در قصاید ذوالفقار شروانی، به اطمینان ممدوح او را شناسایی کرد. برای مثال مقدّس (۱۳۶۳) در رساله دکتري خود می‌گوید: «یکی دیگر از ممدوحان سید ذوالفقار رکن الدین مسعود صاعد از خاندان صاعديان اصفهان است» (پنجاه) و مقصود مقدس رکن الدین مسعود بن رکن الدین صاعد است (همان) در حالی که این شخص، بنا به گفته خود مقدس، در سال ۶۰۰ قضاى اصفهان را داشته است و در حدود ۵۶۲۱ ه.ق. کشته شده است، پس اینکه ذوالفقار شروانی که در ۵۶۹۵ ه.ق. زنده بوده است او را مدح گفته باشد، تقریباً محال است، و همان‌طور که در ادامه مقاله خواهیم گفت رکن الدین مسعود صاعد ممدوح ذوالفقار شروانی، شخصی دیگر از این خاندان است که تا اوایل سده هشتم در قید حیات بوده است. همچنین مقدس، جلال الاسلام مذکور در یکی از قصاید ذوالفقار شروانی را «جلال الاسلام قوام الدین» برادر رکن الدین مسعود (درگذشته ۵۶۲۱ ه.ق.) دانسته است (همان: پنجاه و شش) که باز به دلیلی که گفتیم عقلاً محال است و به صرف یک لقب جلال الاسلام نمی‌توان حکم کرد مقصود شاعر، قوام الدین بوده است. مقدّس همچنین قصاید ذوالفقار شروانی را که در مدح «شمس الدین محمد» است در حق «شمس الدین محمد جوینی» دانسته است (همان: چهل و هشت) در حالی که نشانه‌ای دیگر، مثلاً عنوان «صاحب دیوان» در این قصاید نیست تا ما را مطمئن سازد، و نام و عنوان «شمس الدین محمد» بسیار رایج بوده است، به طوری که مقدّس از یکی از ممدوحین ذوالفقار شروانی با نام «شمس الدین محمد کحال» نام برده است (همان: پنجاه و هشت) و چه بسا شمس الدین محمد مذکور در آن قصاید نیز همین شمس الدین محمد کحال باشد. اما به هر روی با تحقیق درباره ممدوحین او می‌توان تا حدی نمایی از زندگی او را ترسیم کرد (نک: جدول شماره ۱). آنچه نویسنده این مقاله پس از چند سال تحقیق درباره آن تا حدی مطمئن شده است به شرح زیر است:

۶-۱. در یزد و قلمرو اتابکان یزد

اتابک یوسف شاه

یوسف شاه اتابک یزد از ۶۶۲ تا ۵۶۹۰ ه.ق. سلطنت کرد و با ارغون خان ایلخان مغول و اتابک افراسیاب از پادشاهان لر کوچک هم‌دوره بود. وی در اواخر دوره ارغون از پرداخت مال دیوانی خودداری کرد و ایلچیان ارغون را کشت و امرای مغول لشکرهایی برای دفع وی و اتابک افراسیاب لر که وی نیز هم‌زمان دست به شورش زده بود فرستادند، اتابک یوسف شاه که در خود توان مقاومت نمی‌دید یزد را رها کرد و به خراسان رفت و به امیر نوروز پناه برد، مغولان یزد را به تصرف درآوردند و در آنجا غارت و کشتار کردند (اقبال، ۱۳۸۸: ۴۰۲-۴۰۳). ذوالفقار شروانی ترکیب‌بندی دارد به مطلع

ای دل خبرت هست که از دل خبری نیست بر جانت ز آثار مؤثر اثری نیست

در مثنوی خاتونی که او را «عصمت دین بلقیس دوم وارثه ملک سلیمان» خوانده است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۷۶) می‌گوید:

دل داشت رهی	مقدم او را	که به شیراز	در	تهنیه	لولو	گرانمایه	فشاند
کی برد گمان	آنک ز	بازیچه	ایام	در یزد	پی رفتن	او	مثنوی خواند
قطب دول و	مرکز	تأیید	الهی	یوسف‌شاه	شهزاده	بماناد	به شاهی

(همان: ۲۷۷)

پس ذوالفقار این ترکیب‌بند را در یزد و در رثای یکی از خواتین مرتبط با اتابکان یزد سروده است. نکته دیگر اینکه در این ترکیب‌بند که خطاب به شاه علاء الدین اتابک یزد است، از فرزند او یوسف شاه، با لقب «قطب‌الدوله» یاد شده است. این نشان می‌دهد که یکی از القاب یوسف شاه، قطب‌الدوله بوده

است و بنابراین و به ظنّ قریب به یقین، کلیه قصایدی که در آن ذوالفقار شروانی، یوسف‌شاه را مدح کرده است و به لقب قطب‌الدوله و نیز قطب‌الدین او اشاره کرده است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۷) در مدح همین یوسف‌شاه اتابک یزد است نه یوسف‌شاه لُر. به‌ویژه دو قصیده که در آن ذوالفقار شروانی از ممدوح خود یوسف‌شاه با تعبیر «شه آل سلجوق» (همان: ۳۵۴) و «نوید دوده سلجوق» (همان: ۳۵۶) اشاره کرده است، نمی‌تواند در مدح یوسف‌شاه لُر باشد چرا که اتابکان یزد منصوبان آل سلجوق بوده‌اند و با سلجوقیان کرمان نیز روابط نزدیک داشته‌اند.

۶-۲. در اصفهان

۶-۲-۱. صدرالدین یوسف همگر

احتمال دارد این شخص پدر بزرگ مجدالدین همگر شاعر شهیر باشد ولی در این صورت باید عمری بسیار طولانی داشته بوده باشد و ذوالفقار شروانی دوره او را درک کرده باشد، به هر روی شخصی است از خاندان همگر و دیوان ذوالفقار شروانی سندی است محکم بر اینکه اعضای این خاندان از بلندمرتبگان و وزیران بوده‌اند. ذوالفقار شروانی قصیده‌ای در مدح او دارد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۸۶) و در آنجا وی را «صاحب و آصف جمشیدصفت صدرالدین»، «شرف دوده همگر» و «شه آل کسری» خوانده است. از دیوان مجد همگر نیز پیداست که تبار خود را بزرگ و از نسل ساسانیان می‌دانسته است. قصیده‌ای دیگر در مدح صدرالدین یوسف دارد به مطلع

دوش آن زمان که درع شفق شد به خون خضاب از زنگِ شام شد سپری تیغِ آفتاب

(همان: ۲۳۱)

که در آن به نام خاندانی او، همگر، اشاره نشده است ولی به احتمال زیاد در مدح همین صدرالدین یوسف همگر است.

۶-۲-۲. قوام‌الدین اسماعیل همگر

ذوالفقار شروانی در قصیده‌ای در مدح او، وی را «فخر دوده همگر» و «شاه تخمه کسری» نامیده است (همان: ۹۰). صفری آق قلعه در یادداشتی بیان داشته است که این شخص همان «مجد همگر» شاعر مشهور است و لذا اسم «مجد همگر» در واقع اسماعیل بوده است. ایشان همچنین گفته است: «باید توجه داشت که اصولاً این خاندان -برخلاف آنچه ذوالفقار قلمداد کرده- جزو خانواده‌های نام‌آور نبوده‌اند» (صفری آق قلعه، ۱۳۸۷: ۱۱). پیش از این، خادمی و کرمی در مقاله‌ای یادآور این اشتباه شده‌اند و بیان داشته‌اند که اسماعیل همگر، نام فرزند مجد همگر بوده است (خادمی و کرمی، ۱۳۹۳: ۱۱۶). می‌افزایم که با توجه به آنچه در بالا گفتیم شخص دیگری نیز از این خاندان شناخته شده و حتی در زمره وزیران بوده است و در دیوان ذوالفقار نام او آمده است بنابراین «قوام‌الدین اسماعیل همگر» کسی به‌جز مجد همگر شاعر مشهور است.

۶-۲-۳. رکن‌الدین مسعود صاعد

آل صاعد خاندانی بسیار مشهور در اصفهان بوده ریاست حنفیان آن دیار را بر عهده داشته‌اند و بسیاری از شاعران بزرگ نظیر کمال‌الدین اسماعیل در مدح افراد مختلف این خاندان اشعاری سروده‌اند. در این میان، چند تن از آل صاعد نام رکن‌الدین مسعود داشته‌اند. ذوالفقار شروانی چند قصیده در مدح رکن‌الدین مسعود دارد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۰، ۲۲، ۲۴، ۷۰، ۹۲، ۱۴۹، ۱۸۴، ۲۱۵، ۳۰۶). شاید این شخص همان کسی باشد که در کتاب محاسن اصفهان از وی یاد شده است به این عبارات: «خواجۀ سعید کریم جهان رکن‌الدین مسعود صاعد پدر مولی الموالی والی المناصب و المعالی اقضى القضاة عدل الولاة رکن الشریعة خواجہ عضد الاسلام ادام الله ایامه و اعلی اسلامه و الخلد مقامه {کذا}» (آوی، ۱۳۲۸: ۳۱) و بخشی از روزگار او با روزگار سعدالدین محمد صاحب دیوان ساوجی (د: ۵۷۱۱.ق.) یکی بوده است.

۶-۲-۴. آل گلستانه

سادات حسنی گلستانه از خاندان‌های شهیر و بانفوذ اصفهان در سده‌های دور بوده‌اند. در دیوان ذوالفقار شروانی قصایدی در مدح این خاندان دیده می‌شود از جمله در مدح جلال‌الدین محمد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۸۳). ذوالفقار همچنین در مرثیه عمادالدین میرعلی (همان: ۱۳۴) مرثیه‌ای دارد و در این مرثیه از دیگر اعضای این خاندان نظیر شرف‌الدین حیدر، جلال‌الدین (محمد؟)، شمس‌الدین دولت‌شاه، تاج‌الدین جعفر، عزالدین، شمس‌الدین، ضیاءالدین یاد کرده است. بار دیگر در قصیده‌ای شرف‌الدین حیدر گلستانه را ستوده است (همان: ۱۷۰).

۶-۳. از ایلخانیان و رجال دولت آنان در خوزستان و عراق و سایر سرزمین‌های ایران

۶-۳-۱. سلطان احمد تگودار

ذوالفقار شروانی قصیده‌ای در مدح او دارد با این آغاز:

سپاس و منت وافر که اندر عصمت یزدان جهان را سایه‌گستر شد همای دولت سلطان
خدیو شهریاران تاج‌بخش خسروان احمد که تاج ملک را شاه است و تخت سلطنت را خان
(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۳۲۷)

و باید بین ۶۸۱ تا ۶۸۳ ه.ق. که زمان حکومت او است سروده شده باشد. احمد تگودار هفتمین پسر هولاکوخان و سومین ایلخان مغول در ایران بود که پیش از رسیدن به ایلخانی، مذهب مسیحی داشت. وی عاقبت به دستور ارغون در ۲۶ جمادی الاولی ۶۸۳ ه.ق. کشته شد (درباره او نک: رضازاده لنگرودی، ۱۳۸۳: ۷۲-۷۵)

۶-۳-۲. گیخاتو خان

ذوالفقار شروانی قصیده‌ای در مدح او دارد به مطلع

جهان گوازه زند بر سراچه مینو به فز معدلت پادشاه گیخاتو
(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۹۶)

گیخاتو خان برادر ارغون خان و پنجمین ایلخان مغول بود. وی در ۶۹۰ ه.ق. به سلطنت رسید و تا ۶۹۴ ه.ق. که بر دست بایدو، از نوادگان چنگیز کشته شد، حکومت کرد (نک: لین‌پول، ۱۳۶۳: ۱۹۵). این قصیده نیز قرینه دیگری است بر زنده بودن ذوالفقار شروانی پس از سال‌های ۶۹۰ ه.ق.

۶-۳-۳. سلطان محمود (غازان خان)

در قصیده‌ای می‌گوید:

سایه ایزد سلطان سلاطین محمود خسرو مملکت دولت جاوید قزان
(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۱۳۷)

که قزان تلفظی دیگر از غازان است. غازان خان نواده هولاکو بود و اسم اسلامی او محمود بوده است. وی در ۶۹۴ ه.ق. به سلطنت رسید و در ۷۰۳ ه.ق. درگذشت و رشیدالدین فضل‌الله همدانی، صدراعظم مشهور وی بود. بنابراین، ذوالفقار شروانی این قصیده را احتمالاً در همان سال ۶۹۴ ه.ق. سروده است.

۶-۳-۴. عطاملک جوینی

در دو قصیده به مدح علاءالدین عطاملک جوینی وزیر شهیر ایلخانان و حاکم خوزستان و عراق و نویسنده کتاب تاریخ جهانگشا پرداخته است و نام و القاب او را به صراحت در این دو قصیده آورده است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۹۳ و ۲۹۸) بنابراین این دو قصیده پیش از ۵۶۸۱.ق. که سال درگذشت عطاملک جوینی است سروده شده است. همچنین قصیده دیگری که در آن به لقب «علاءالدین» و «صاحب دیوان» اشاره شده است (همان: ۲۹۵) در مدح هم اوست.

۶-۳-۵. جمال الدین علی بن محمد بن منصور دستجردانی

ذوالفقار شروانی دو قصیده در مدح او دارد که در یکی از وی با عنوان «بهین سلاله پاک محمد منصور» (همان: ۱۵۸) و در دیگری از او با عنوان «والا جمال دولت و دینی و دین علی» یاد کرده است (همان: ۱۷۶). او وزیر بایندو و غازان خان مغول بود. اصل آنان از خراسان بوده است. او در دوره ارغون خان (۶۸۳-۶۹۰.ق) به بازرسی اوقاف در عراق منصوب شد و سپس کاتب دیوان بغداد گردید. جمال الدین علی در سال ۶۹۰.ق. از سوی بایندو اداره امور عراق را بر عهده گرفت ولی به دلیل خشونت و شدت و رعایت نکردن ضوابط وقت در ۶۹۳.ق. برکنار شد. در ۶۹۴.ق. به صاحب دیوانی ممالک رسید. وی عاقبت در ۲۸ ذیحجه ۶۹۵.ق. به قتل رسید (زمانی، ۱۳۹۱: ۶۶۱-۶۶۳).

۶-۳-۶. عمادالدین ایران‌شاه بن محمد بن منصور دستجردانی

ذوالفقار شروانی دو قصیده در مدح او دارد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۶۶ و ۲۶۸) و او را «حسیب و انسب ایران» خوانده است. او برادر وزیر جمال الدین علی بن محمد بن منصور بود که پیشتر گفتیم. جمال الدین علی برادر خود عمادالدین ابومحمد ایران‌شاه را از قهستان فراخواند و او را در عراق نایب قرار داد. عمادالدین ایران‌شاه عاقبت در ۶۹۶.ق. عزل شد (ابن الفوطی، ۱۴۱۶، ج ۲: ۴۵). پسر وی عضدالدین ابوالکرم منوچهر بن ایران‌شاه، از شاگردان یاقوت مستعصمی و جوانی زیرک بود و در خدمت عمویش جمال الدین علی به سر می‌برد (همان، ج ۱: ۴۲۲). با توجه به قرائن می‌توان حدس زد ذوالفقار شروانی قصاید خود را در مدح ایران‌شاه در زمانی که ایران‌شاه در عراق صاحب منصب بوده است یعنی سال‌های ۶۹۵ یا ۶۹۶.ق. سروده است.

۶-۳-۷. فخرالدین محمد ماستری

ذوالفقار شروانی قصاید فراوانی در مدح این وزیر دارد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۳۲۰، ۳۲۲ که در این دو قصیده به نسبت ماستری او اشاره کرده است؛ نیز همان: ۳۱۸ و ۳۲۴ که از وی با عنوان «فخر دین محمد» یاد کرده است) و از جمله قصیده مشهورش را با عنوان «مفاتیح الکرام و مدایح الکرام» را که از نمونه‌های نخستین قصاید مصنوع است در مدح این وزیر سروده است. صفا (۱۳۶۹) گفته است از این قصیده، بر روش «توشیح» یعنی با متصل کردن حروف نخست ابیات، این جملات به دست می‌آید: «جناب صدراعظم صاحب معظم قدوه اکابر عرب و عجم مربی افاضل سادات آفاق دستور عراقین کهف الوری نظام ایران فخر دنیا و الدین محمد الماستری ضاعف الله اقباله قبله دولت باد» (۵۲۰ - ۵۲۱).

۶-۴. در لرستان و خوزستان

۶-۴-۱. یوسف‌شاه لر

تذکره‌نویسان ذوالفقار شروانی را از مداحان اتابک یوسف‌شاه لر دانسته‌اند. با این وجود در دیوان ذوالفقار شروانی، چندان نشانه‌ای از مدح وی برای این پادشاه دیده نمی‌شود. یوسف‌شاه هفتمین اتابک از اتابکان لر بزرگ، از ۶۷۱ تا ۶۸۴.ق. سلطنت کرد. ملازم دربار اباخان بود، به حکم یرلیغ حکومت لرستان به او تفویض شد و او همواره با دویست مرد دلاور ملازم درگاه اباخان بود و ثواب او امور لرستان را اداره می‌کردند. باید دانست مقصود از لرستان

در سده‌های هفتم و هشتم هجری، منطقه‌ای بسیار وسیع بوده است که خوزستان کنونی را نیز دربرمی‌گرفته است. اباقاخان ایلخان مغول، به پاس دلاوری یوسف‌شاه در گیلان و دیلمان، خوزستان و کهگیلویه و گلپایگان را به او ارزانی داشت. او پس از درگذشت اباقاخان، در نزاع میان احمد تکودار و ارغون، جانب احمد را گرفت، اما پس از جلوس ارغون از وی اطاعت کرد و بخشوده شد. وی دختر شمس‌الدین محمد صاحب‌دیوان را به زنی گرفت. حمدالله مستوفی درگذشت او را در ۵۶۸۰ ه.ق. نوشته است (درباره او نک: مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۴۵-۵۴۶).

۶-۴-۲. شرف‌الدین تهمتن لُر

از امرای لُر کوچک، و او فرزند بدرالدین بن شجاع‌الدین خورشید است و پدر بزرگ او مؤسس سلسله اتابکان لُر کوچک بوده است. برادران وی حسام‌الدین خلیل و بدرالدین مسعود، پادشاهان لُر کوچک بودند (مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۵۳-۵۵۸). ذوالفقار شروانی در مدح او قصیده‌ای دارد و نام وی را در آن «ملک شرف دین تهمتن» ذکر کرده است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۱۴۷).

۶-۴-۳. امیر شمس‌الدین لُر

ذوالفقار شروانی در قطعه‌ای او را مدح گفته و گفته است:

یگانه مهر سپهر کمال شمس‌الدین جهان قدر و معالی امیر بن خورشید
(همان: ۴۲۳)

و در این قطعه نقد شدن براتی را که داشته درخواست کرده است. از آنجا که در این قطعه او را «امیر بن خورشید» خوانده است می‌توان دانست این شمس‌الدین از امرای آل خورشید یعنی پادشاهان لُر کوچک و احتمالاً همان شخصی است که در شرفنامه بدلیسی از پسر وی با نام حسام‌الدین عمر بیک بن شمس‌الدین بن شرف‌الدین تهمتن بن بدر بن شجاع‌الدین خورشید یاد شده است (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۴۲)، و شمس‌الدین لُر پسر شرف‌الدین تهمتن است که پیش از این از او یاد کردیم.

۶-۴-۴. خطیرالدین

ذوالفقار شروانی در قطعه‌ای وی را مدح گفته است و مطلع آن قطعه این است:

خطیر دین و دولت صاحب ملک نبیند ملک چون تو سرفرازی
(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۴۰۰)

درباره خطیرالدین اطلاعی در دست نیست جز اینکه طبق قرائن وی از رجال خوزستان و شوشتر در آن زمان بوده است. ذوالفقار شروانی در این قطعه از وضعیت نابسامان خود و عدم رسیدگی رجال شوشتر به احوال خود گله می‌کند و از خطیرالدین درخواست جوازی برای ترک شوشتر کرده است.

۶-۵. در کرمان و قلمرو قراختائیان

۶-۵-۱. سلطان مظفرالدین

ذوالفقار در قصیده‌ای او را ستوده است (همان: ۱۸۵-۱۸۶). سلطان مظفرالدین که این قصیده در مدح او سروده شده است همان مظفرالدین ابوالحارث شاه سلطان حجاج پسر قطب‌الدین سلطان (منشی کرمانی، ۱۳۹۶: ۵۱ و ۵۶) از ملوک قراختایی کرمان است. وی در ۵۶۶۸ ه.ق. که براق‌اغول و لشکر

جغتای به قصد مخالفت با اباخان از جیحون عبور کردند به همراه جنگجویان قراختایی و کرمانی به خراسان راهی شد و از خود شجاعت بسیار نشان داد و به همین دلیل مورد تقدیر اباخان قرار گرفت (همان، ۶۶-۶۷؛ درباره او همچنین نک: تاریخ شاهی، ۲۵۹-۲۷۸). به گزارش حمدالله مستوفی، مظفرالدین حجاج در ۶۶۹ه.ق. چون با اولاد اوگتای خان پیوسته بود و قتلغ ترکان از این امر آگاه شده بود، از بیم اباخان کرمان را رها کرد و به دهلی رفت و دیگر روی کرمان و سلطنت را ندید (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۳۲) و به این ترتیب، این قصیده ذوالفقار شروانی به احتمال پیش از ۶۶۹ه.ق. سروده شده است.

۶-۵-۲. عصمة الدین

ذوالفقار قصیده‌ای دارد به مطلع

چون گشت درفش سیه شام درفشان بی عارض خور طرّه شب گشت پریشان

(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۷۳)

که در آن به بیان خوابی که دیده است می‌پردازد و می‌گوید عصمة الدین را در خواب دیده است و او از فرزندان خود خواسته است بیشتر از این خود را در مرگ او نرنجانند. در تاریخ سده هفتم از دو تن به عنوان عصمة الدین ترکان خاتون یاد شده است: یکی خواهر اتابک یزد شاه علاءالدین بوده است که ممکن است قصیده بالا نیز در مرثیه او باشد بنابراین سال سرودن این قصیده ۶۶۲ه.ق. خواهد بود. در غیر این صورت، این قصیده در سال ۶۸۲ه.ق. که سال درگذشت ترکان خاتون از سلسله قراختایان کرمان است سروده شده است. ترکان خاتون در سال ۶۳۲ه.ق. به عقد قطب الدین محمد سلطان قراختائی درآمد، و در مدت شانزده سالی که شوهر او در غربت بود به اداره حکومت او پرداخت. وی دو دختر از سلطان قطب الدین داشت، بی بی ترکان و پادشاه خاتون. پس از مرگ شوهرش در ۶۵۵ه.ق. جانشین او شد و هولاکو نیز حکومت کرمان را به او سپرد و او تا سال ۶۸۰ه.ق. به مدت ۲۵ سال حکومت کرمان را داشت. او در عمران و آبادی کرمان بسیار کوشید و به سبب امنیت و فراخی نعمت بسیاری از دانشمندان و مشایخ و بازرگانان از دیگر ولایات راهی کرمان شدند. او که در ابتدا به نیابت از پسر شوهرش سلطان حجاج حکومت کرمان را داشت، پس از بزرگ شدن ناپسری و ادعای سلطنت موروثی پدر، حاضر به واگذاری سلطنت به او نشد ولی نتوانست ناپسری دیگرش سلطان جلال الدین سیورغتمش را از میدان به در کند. پس از رسیدن سیورغتمش به سلطنت کرمان، ترکان خاتون روانه اردوی خان مغول شد تا بلکه آب رفته را به جوی بازآورد ولی مدتی بعد در محله چرنداب تبریز درگذشت (نک: میرشمسی، ۱۳۹۶: ۲۹۹-۳۰۶).

۶-۵-۳. جلال الدین سیورغتمش

ابوالمظفر جلال الدین سیورغتمش، پنجمین پادشاه از پادشاهان قراختایی کرمان که پس از قتلغ ترکان در ۶۸۱ه.ق. به حکم ارغون خان به سلطنت رسید و در ۶۹۱ه.ق. به فرمان گیخاتو خان معزول شد و عاقبت به دستور خواهرش پادشاه خاتون در ۶۹۳ه.ق. به قتل رسید. ذوالفقار چندین قصیده در مدح او دارد (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۳، ۷، ۹، ۲۸۲، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱). (۳۰۶-۲۹۹)

۶-۵-۴. صفوة الدین پادشاه خاتون

خواهر سیورغتمش، وی متولد ۶۵۴ه.ق. در کرمان و دختر قطب الدین محمد و قتلغ ترکان (ملقب به ترکان خاتون) بود. از ۶۹۱ تا ۶۹۴ه.ق. در کرمان سلطنت می‌کرد و در این سال به دست شاهزاده کردوچین (زن برادرش سیورغتمش) به قصاص خون سیورغتمش کشته شد (درباره او نک: میرشمسی، ۱۳۹۶: ۲۹۶-۲۹۵). ذوالفقار شروانی قصیده‌ای در مدح وی گفته است (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۹۹) و از او با عناوینی نظیر «خدیو شرق و غرب» و

«ظُلّ یزدان» یاد کرده است و به «روز بار» و «دور ایام» او اشاره کرده است لذا به نظر می‌رسد این قصیده پس از به تخت نشستن پادشاه‌خاتون سروده شده است پس ذوالفقار شروانی دست‌کم تا ۵۶۹۱ ه.ق. زنده بوده است.

۶-۵-۵. شهاب‌الدین قوام‌الملک

قصیده ذوالفقار شروانی (همان: ۱۶) که در آن به القاب «شهاب‌الدین» و «قوام‌الملک» اشاره شده است و نیز برخی دیگر از قصاید ذوالفقار شروانی (از جمله نک: همان: ۱۷؛ ۳۴۷؛ که از وی با نسبت محمد یحیی نام برده است؛ نیز نک: همان: ۳۰۳، ۳۶۰، ۳۶۲) در مدح قوام‌الملک شهاب‌الدین محمد پسر فخرالدین یحیی وزیر سبط خواجه ظافرالدین وزیر است. وی منصب ناظر دیوان داشت و برخی او را خواجه‌ای کامل پسندیده آثار کم‌آزار شمرده‌اند (میرافضلی، ۱۴۰۳: ۴۰؛ منشی کرمانی، ۱۳۹۶: ۹۱) جز این، ذوالفقار شروانی چند قصیده در مدح شخصی به نام قوام‌الملک دارد (از جمله نک: ذوالفقار شروانی، ۱۳۳۴: ۱۰۱) و در آن به ورود او به اصفهان اشاره کرده است که دانسته نیست مقصود او چه کسی است. نیز قصیده‌ای در مدح قوام‌الملک ابوبکر در دیوان او هست.

۶-۵-۶. بوبکر شاه

ظاهراً مقصود ذوالفقار شروانی در قصیده‌ای که در مدح بوبکرشاه گفته است (ذوالفقار شروانی، ۱۳۳۴: ۱۹۹) ابوبکرشاه تاج‌الدین است که صاحب منصب دیوان نظر بوده است. مرگ وی طبق گفته تاریخ شاهی در ۵۶۷۸ ه.ق. بوده است. وی از ممدوحان امامی هروی بوده است (میرشمسی، ۱۳۹۶: ۲۸۷).

۶-۵-۷. صدرالدین ابهری

صدرالدین خالد ابهری، از وزیران سلسله قراختائیان کرمان است. پس از قتل مولانا فخرالدین وزیر، اوضاع کرمان آشفته شد پس در سال ۵۶۷۵ ه.ق. غازان خان سلطنت کرمان را به محمد شاه و وزارت را به صدرالدین ابهری سپرد (درباره او نک: میرشمسی، ۱۳۹۶: ۳۲۰). دست‌کم یکی از قصاید ذوالفقار شروانی در مدح اوست (ذوالفقار شروانی، ۱۳۳۴: ۵۹).

۶-۵-۸. صلاح‌الدین حسن بلغاری

ذوالفقار شروانی در مدح او قصیده‌ای دارد به مطلع زیر:

مقتدای اهل معنی شمع جمع اصفیا پیشوای زمره تحقیق قطب الاولیا
(همان: ۲۴۲)

که در آن از او یاری خواسته است تا بتواند از کرمان خارج شود. شیخ حسن بلغاری (۶۰۵-۵۶۹۸ ه.ق.) از مشایخ شهیر صوفیه است که اصلاً از نخجوان بود و به دلیل اقامت دراز در بلغار به شیخ حسن بلغاری مشهور شد. وی سالیان دراز در کرمان به سر می‌برده است و عاقبت در آذربایجان درگذشته و در مقبرة الشعراى تبریز مدفون است (نک: حسینی و رجبی‌نیا، ۱۳۹۸).

۶-۵-۹. تاج‌الدین عمادالملک میران

در قصایدی او را ستوده است از جمله در قصیده به مطلع

چو در ایجاد شد جاری نفاذ امر فرمان را وجود آمد ز امر عقل کل نفس سخن‌دان را

(ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۴۹)

وی نایب و داماد خواجه یمین‌الملک قوام‌الدین وزیر سلطان جلال‌الدین سیورغتمش بوده است (میرافضلی، ۱۴۰۳: ۴۰). ناصرالدین منشی وی را فردی کافی‌کاردان و دارای هنرِ صدارت و در عین حال خسیس و غدار معرفی کرده است (منشی کرمانی، ۱۳۹۶: ۹۴). ذوالفقار همچنین برای برادرِ تاج‌الدین میران، به نام فخرالدین حسن مرثیه‌ای دارد (میرافضلی، ۱۴۰۳: ۴۰؛ ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۲۴۵).

۶-۵-۱۰. فخرالملک نظام‌الدین محمود

قصیده به مطلع

زهی حکیم تو بر تقدیر قادر قضا مأمور و فرمان تو آمر

(همان: ۳۴۱)

را ذوالفقار شروانی در مدح وی گفته است. وی پسر شمس‌الدین محمدشاه حاجی زوزنی بود و وزارت سلطان سیورغتمش و پادشاه‌خاتون را بر عهده داشت و وزیر سلطان محمد شاه نیز بود و در فتنه‌ای که رکن‌الدین محمود شاه به پا کرد کشته شد (میرشمسی، ۱۳۹۶: ۳۳۷).

۶-۶. در خراسان

نشانه روشنی بر اینکه ذوالفقار برای مدتی طولانی در خراسان به سر برده باشد در دست نیست، جز اینکه برخی از امرای خراسان نظیر بدرالدین طاهر (ذوالفقار شروانی، ۱۹۳۴: ۱۳۷) و تاج‌الدین مسعود (همان: ۳۰۱) را مدح گفته است و به واقعه وفات میرسیف‌الدین سلیمان‌شاه در سال ۶۷۵ ه.ق. در مقام تون اشاره کرده است (همان: ۴۲۴) و البته از ترکیب‌بند بلند او در مدح امام رضا (ع) پیداست که سفرهایی به خراسان داشته است.

جدول شماره ۱. سال‌شمار تخمینی زندگی ذوالفقار شروانی

سال هجری قمری	وقایع زندگی
پیش از ۶۶۲	در دیوان ذوالفقار هیچ شعری نمی‌توان یافت که به یقین یا حتی به‌گمان بتوان گفت متعلق به پیش از این تاریخ است، پس پیش از این یا به شاعری نام‌بردار نبوده است و یا اشعار پیشین او از بین رفته است، به هر روی به دلیل زنده بودن او تا پس از ۶۹۵ ه.ق.، شاعری او در دوران خوارزمشاهیان که در تمامی تذکرها به‌جز تذکره میرتقی کاشی آمده است، اشتباه است و شاید تولد او در دوران محمد خوارزمشاه بوده باشد.
۶۶۲	احتمالاً اقامت در یزد - مرثیه برای عصمة‌الدین از خواتین خاندان اتابکان یزد و اذعان ذوالفقار در این ترکیب‌بند به حضور در یزد
پیش از ۶۶۹	احتمالاً اقامت در کرمان - مدح مظفرالدین سلطان قراختائی

کرمان	
بین ۶۶۸ تا ۶۷۱	اقامت در اصفهان - تعداد فراوانی قصیده در مدح بزرگان اصفهان از آل صاعد و آل گلستانه سروده است و از اصفهان و محلات آن نظیر ماربین یاد کرده است
۶۷۱ - ۶۸۱	شوشتر - بنا بر گفته خودش در دیوان که ده سال در آنجا اقامت داشته است، مدح رجال ایرانی بغداد نظیر عظاملک جوینی، مدح چند تن از منسوبین به اتابکان لر کوچک و بزرگ: شرف‌الدین تهمتن، شمس‌الدین بن شرف‌الدین تهمتن، و خطیرالدین از رجال حکومتی شوشتر
۶۷۵	در مرثیه سیف‌الدین سلیمان‌شاه، که در مقام تون (خراسان) درگذشته است اشعاری دارد، روشن نیست در این دوران در سفر خراسان بوده است یا خیر، اگرچه در زندگی خود سفرهایی به خراسان داشته است.
۶۸۱ - ۶۹۴	کرمان - مدح سلاطین کرمان نظیر جلال‌الدین سیورغتمش و پادشاه‌خاتون و چندین وزیر سلسله قراختائی کرمان
۶۹۴ - ۶۹۵	غرب یا جنوب غرب ایران و احتمالاً تبریز به گفته تذکره‌ها، مدح عمادالدین دستجردانی و جمال‌الدین دستجردانی از رجال ایرانی بغداد

۷. نتیجه‌گیری

سیدقوام‌الدین شروانی، متخلص به ذوالفقار، قوام، و قوامی، شاعری است که خود یا خاندان او از شروان برخاسته بودند. شاید نسب او به پادشاهان آن ناحیه می‌رسیده است. نام‌هایی مانند «قوام‌الدین حسین بن صدرالدین علی» که در تذکره‌ها ذکر شده است اصالتی ندارد و باید به نام سیدقوام‌الدین، و به احتمال سیدقوام‌الدین علی برای او اکتفا کرد. او قطعاً تا مدتی پس از سال ۶۹۵ ه.ق. در قید حیات بوده است. مطالبی که درباره انتساب او به دربار خوارزمشاهیان آورده‌اند صحیح نیست بلکه او در دوره ایلخانان در خدمت سلسله‌های محلی ایران نظیر اتابکان لر، اتابکان یزد، قراختائیان در کرمان، اصفهان، یزد، شوشتر و شیراز بوده است و چندین قصیده در مدح رجال ایرانی حکومت ایلخانان که در بغداد به سر می‌برده‌اند دارد. همچنین برای سلاطین ایلخانی قصایدی مدحی سروده است. وی به احتمال زیاد طولانی‌ترین دوره زندگی‌اش را در کرمان (بیش از چهارده سال) و شوشتر (بیش از ده سال) به سر برده است و به‌خصوص برای وزیران و رجال دربار قراختائیان کرمان مدایح فراوانی دارد. همچنین در این مقاله ۳۰ تن از ممدوحین ذوالفقار شروانی شناسانده شدند. از آنچه گفتیم می‌توان نتیجه گرفت در ۶۶۲ ه.ق. و شاید پیش از آن در یزد، در اواخر این دهه یعنی حدود ۶۶۸ ه.ق. و اندکی پس از آن در اصفهان و مدتی در کرمان، از حدود ۶۷۱ ه.ق. تا ۶۸۱ ه.ق. در شوشتر، از ۶۸۱ ه.ق. تا حدود ۶۹۴ ه.ق. مجدداً در کرمان، و در سال ۶۹۵ ه.ق. مجدداً در غرب یا جنوب غربی ایران به سر برده است.

۸. سیاست‌گذاری

نویسنده این مقاله بدین وسیله مراتب سپاس خود را از دکتر علی‌اشرف صادقی، و سایر اعضا و مسئولین فرهنگستان زبان و ادب فارسی به خاطر در اختیار قرار دادن منابع کتابخانه فرهنگستان، اعلام می‌دارد.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی (۱۳۳۶) آتشکده آذر، تصحیح حسن سادات ناصری، تهران: امیرکبیر.
- آوی، حسین (۱۳۲۸) محاسن اصفهان، تصحیح عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- ابن الفوطی، کمال‌الدین ابی‌الفضل (۱۴۱۶ ه.ق.) مجمع الآداب فی معجم اللغات، تحقیق محمد الکاظم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اشرفزاده، رضا (۱۳۶۴) «قدیمی‌ترین ترکیب‌بند در ستایش بارگاه امام رضا علیه السلام»، مشکوة، ش ۹، ص ۱۵۷.
- اقبال، عباس (۱۳۸۸) تاریخ مغول، تهران: امیرکبیر.
- بدلیسی، شرف‌الدین بن شمس‌الدین، (۱۳۷۷) شرفنامه: تاریخ مفصل کردستان، تصحیح ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- بهنامی، احمد و کاوه بیانی (۱۴۰۳) «پژوهشی در واژه‌های دیوان ذوالفقار شروانی»، تاریخ ادبیات، د ۱۷، ش ۱ (۸۸)، ص ۵۳-۷۴.
- تاریخ شاهی (۱۳۵۵) به کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- جاجرمی، بدرالدین بن محمد (۱۳۳۷) مونس الاحرار فی دقائق الاشعار، به اهتمام میرصالح طیبی، تهران: انجمن آثار ملی.
- حسینی، مریم و مریم رجبی‌نیا (۱۳۹۸) مقامات شیخ حسن بلغاری، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- خادمی، روح‌الله و محمدحسین کرمی (۱۳۹۳) «جست‌وجو در احوال و اشعار مجدالدین همگر»، آینه میراث، ش ۵۵، ص ۱۱۳-۱۴۸.
- دادبه، ناهید (۱۳۹۸) «ذوالفقار شروانی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۷، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- دولتشاه سمرقندی (۱۹۰۰) تذکرة الشعراء، تصحیح ادوارد براون، لیدن: بریل.
- ذوالفقار شروانی (۱۹۳۴) دیوان، چاپ عکسی به کوشش ادوارد ادواردز، لندن.
- رادفر، ابوالقاسم و اصغر اسمعیلی تازه‌کندی (۱۳۹۰) «مضمون‌سازی با برخی احجار کریمه در شعر شاعران سبک آذربایجانی»، کهن‌نامه ادب پارسی، ش ۲، پاییز و زمستان، ص ۲۵-۵۴.
- رضازاده لنگرودی، رضا (۱۳۸۳) «تگودار، احمد»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۸، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- زمانی، محمد (۱۳۹۱) «دستگردانی، جمال‌الدین»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۷، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- سجادی، سیدضیاءالدین (۱۳۳۶) کوی سرخاب تبریز و مقبرةالشعراء، تهران: انجمن آثار ملی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹) تاریخ ادبیات در ایران، جلد سوم بخش اول، تهران: فردوس.
- صفری آق قلع، علی (۱۳۸۷) «نام مجد همگر در دیوان ذوالفقار شروانی»، گزارش میراث، ش ۲۱ و ۲۲، ص ۱۱.
- عیدگاه طرّقه‌ای، وحید (۱۳۹۷) «تلفّظ چند واژه در شاهنامه»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، تهران: سال ۸، ش ۱، ص ۱۰۹-۱۲۸.
- کاشی، میرتقی‌الدین (۹۹۹ ه.ق.) خلاصة الاشعار و زبدة الافکار (شرح حال و اشعار ذوالفقار شروانی)، نسخه خطی ۱۶۷۷۲، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- لین‌پول، استانی (۱۳۶۳) طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، تهران: دنیای کتاب.

مروّجی، فرزاد (۱۳۹۸) «ذوالفقار شروانی»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۸، زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.

مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴) تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوائی، تهران: امیرکبیر.

مقدّس، جعفر (۱۳۶۳) تصحیح دیوان ذوالفقار شروانی، رساله برای دریافت درجه دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، شماره ۱ فا ۸ ۳۱/ت ۷۲۱ م.

منشی کرمانی، ناصرالدین (۱۳۹۶) سمط العلی للحضرة العلیا، تصحیح مریم میرشمسی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

میرافضلی، سیدعلی (۱۴۰۳) «کرمانیات (بخش بیستم)»، سرمشق، ش ۸۳، ص ۳۹-۴۰.

میرشمسی، مریم (۱۳۹۶) «یادداشت‌های مربوط به نام کسان»، سمط العلی للحضرة العلیا، نوشته ناصرالدین منشی کرمانی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

References

- Ashrafzadeh, R. (1985). "The Oldest Tarkib-band in Praise of The Shrine of Imam Reza". *Meshkat*, (9): 157. [In Persian]
- Avi, H. (1949). *Mahāsin-i Isfahān* (A. Eqbal, ed.). Tehran: Printing Join-Stock Publishing House. [In Persian]
- Azar-e Bigdeli, L. (1961). *Ātashkadah* (H. Nāseri, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Badlisi, S. (1998). *Scheref-Nameh* (V. Veliaminof, ed). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Behnami, A. & Bayani, K. (2024) "A Lexical Study of Divan-e Zulfaqar Sharwani". *History of Literature*, (1): 53-74. [In Persian]
- Dadbeh, N. (2019). "Zulfaqār Sharwāni". In K. Mousavi Bojnordi (ed.). *The Great Islamic Encyclopedia*. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Dawlatshah bin 'Ala al-Dawla. (1900). *Tadhkiratu Shu'ara* (E. G. Browne, ed.). Leide: Brill. [In Persian]
- Eqbal, A. (2009). *The History of Mongols*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Hossaini, M. & Rajabiniya, M. (2019). *Maqāmat-e Shaikh Hasan-e Bolghāri*. Tehran: Afshar Foundation. [In Persian]
- Ibn al-Fowati, K. A. (1995). *Majma' al-Ādāb fi Mo'jam al-Alqāb* (M. Alkazem, ed.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Idgah Torghabe'i, V. (2018). "The Pronunciation of Some Words in The *Shahname*". *Iranian Studies*, (8): 109-127. [In Persian]
- Jajarmi, B. (1958). *Munes al-Ahrār fi Daqā'eq al-Ash'ār* (M. S. Tabibi, ed.). Tehran: Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Kashi, M. T. (1591). *Xolāsāt al-Ash'ar va Zobdat al-afkār (The Biography and Poems of Zulfaqar Sharwani)*. Manuscript No16772, Tehran: Library of Parliament. [In Persian]
- Khademi, R. & Karami, M. (2014). "A Study of Life and Poetry of Majd al-Din Hamgar". *Ayeneye Miras*, (55): 113-148. [In Persian]
- Lane-Pool, S. (1984). *The Mohammedan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with*

- Historical Introductions* (A. Eqbal, trans.). Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Mir Afzali, A. (2024). "Kermaniyāt". *Sarmashq*, (83): 39-40. [In Persian]
- Mirshamsi, M. (2017). "Notes on Proper Names". In N. Monshi-ye Kermani. *Semt al-'Olā le al-Hazrat al-'Olyā*. Tehran: Afshar Foundation. [In Persian]
- Monshi-ye Kermani, N. (2017). *Semt al-'Olā le al-Hazrat al-'Olyā* (M. Mirshamsi, ed.). Tehran: Afshar Foundation. [In Persian]
- Moqaddas, J. (1984). *Critical Edition of the Divan of Zulfaqar Sharwani*. [Doctoral dissertation in Persian Language and Literature, University of Tehran]. [In Persian]
- Moravveji, F. (2019). "Zulfaqar Sharwani". In G. Haddād Ādel (ed.). *Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Mostowfi, H. (1985). *Tārikh-e Gozide* (A. Navai, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Radfar, A. & Esmaeili Tazekandi, A. (2011). "Guarantying with Some Jewelries in Azerbaijani Style". *Kohannāme-ye Adab-e Pārsi*, (2): 25-53. [In Persian]
- Rezazadeh Langroudi, R. (2004). "Tegudār, Ahmad". In G. Haddād Ādel (ed.). *Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]
- Safa, Z. (1990). *A History of Iranian Literature*. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Safari Aqqale, A. (2008). "Majd Hamgar's Name in the Divan of Zulfaqar Sharwani". *Gozareshe Miras*, (21-22): 11. [In Persian]
- Shirwani, Z. F. (1934). *Divan: The Collected Poems of Zulfaqar Shirwani* (E. Edwards, ed.). London: British Museum.
- Sajjadi, S. Z. (1957). *Kuy-e Sorkhāb of Tabriz and Maqberat al-Sho'arā*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. [In Persian]
- Tārix-i Shāhi*. (1977). (M. Bastani Parizi, ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Zamani, M. (2012). "Datjerdāni, Mohammad". In G. Haddād Ādel (ed.). *Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]